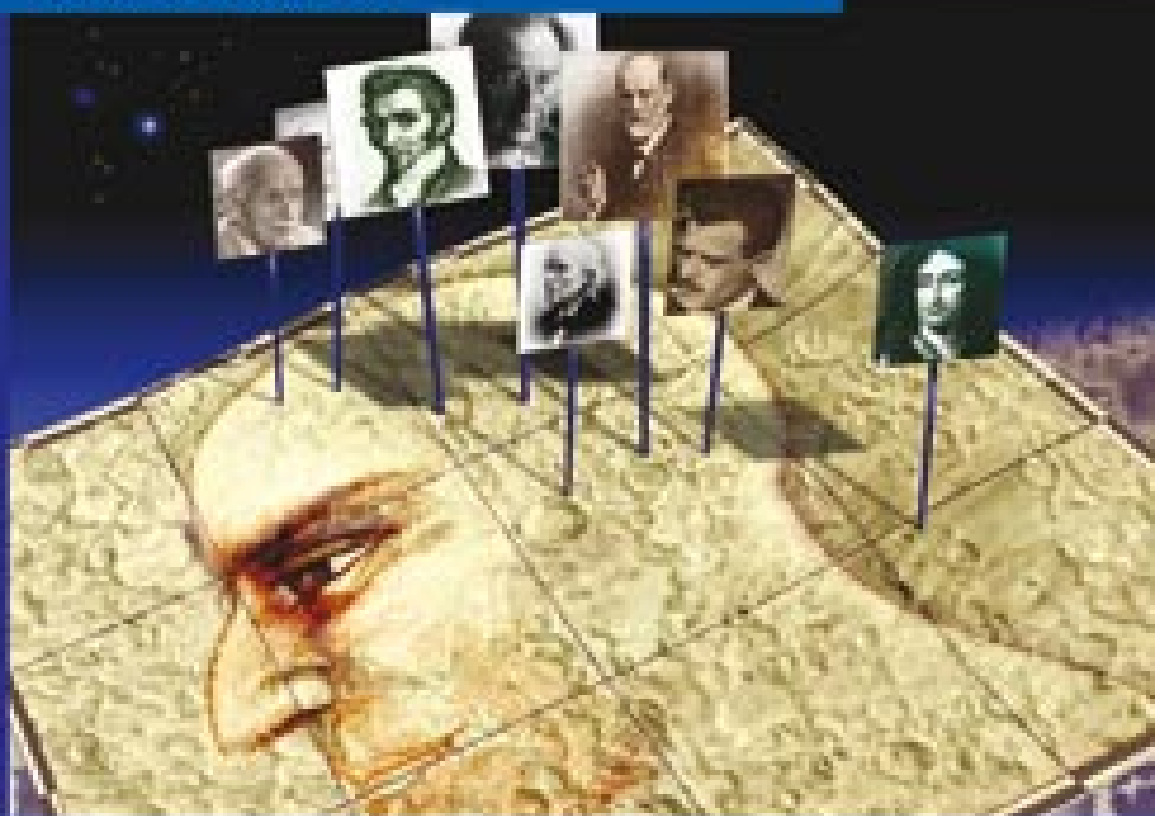

Alena Plháčková

DĚJINY PSYCHOLOGIE

GRADA

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umísťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

doc. PhDr. Alena Plháková, CSc.

DĚJINY PSYCHOLOGIE

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 2665. publikaci

Odpovědná redaktorka PhDr. Viola Lyčková
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 328
Vydání 1., 2006
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a.s., 2006
Cover Photo © MUDr. Pavel Žáček, Ph.D.

ISBN 80-247-0871-X

OBSAH

O AUTORCE	10
PŘEDMLUVA	11

DÍL A

VÝVOJ PSYCHOLOGIE V RÁMCI NOVODOBÉ EVROPSKÉ FILOZOFIE

1. RACIONALISMUS	17
1.1 René Descartes (1596–1650)	17
1.2 Baruch (Benedikt) Spinoza (1632–1677)	21
1.3 Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716)	23
1.4 Christian Wolff (1679–1754)	26
2. EMPIRISMUS A ASOCIANISMUS	27
2.1 Empirismus	27
2.1.1 Francis Bacon (1561–1626)	27
2.1.2 Thomas Hobbes (1588–1679)	29
2.1.3 John Locke (1632–1704)	31
2.1.4 George Berkeley (1685–1753)	34
2.2 Asocianismus	36
2.2.1 David Hume (1711–1776)	36
2.2.2 David Hartley (1705–1757)	38
2.2.3 John Stuart Mill (1806–1873)	40
3. OSVÍCENSTVÍ	43
3.1 Voltaire (1694–1778)	44
3.2 Julien Offray de La Mettrie (1709–1751)	45
3.3 Etienne Bonnot de Condillac (1715–1780)	47
3.4 Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)	49
4. NĚMECKÁ KLASICKÁ FILOZOFIE	53
4.1 Immanuel Kant (1724–1804)	53
4.1.1 Kantova teorie poznání	54
4.1.2 Kantova etika	56
4.2 Johann Friedrich Herbart (1776–1841)	56
4.2.1 Některé ohlasy Herbartova učení	58
4.3 Arthur Schopenhauer (1788–1860)	59
4.4 Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844–1900)	62
4.4.1 Některé ohlasy Nietzscheho učení	65

DÍL B

VZNIK A VNITŘNÍ DIFERENCIACE OBORU PSYCHOLOGIE

5. PŘEDPOKLADY VZNIKU PSYCHOLOGIE JAKO SAMOSTATNÉ VĚDY .	69
5.1 Filozofické předpoklady	69
5.1.1 Auguste Comte (1798–1857)	69
5.1.2 Herbert Spencer (1820–1903)	71
5.2 Vývojové teorie	72
5.2.1 Charles Darwin (1809–1882)	73
5.3 Rozvoj fyziologie	77
5.3.1 Johannes Müller (1801–1858)	78
5.3.2 Hermann von Helmholtz (1821–1894)	79
5.3.3 Jan Evangelista Purkyně (1787–1869)	81
5.3.4 Ewald Hering (1834–1918)	82
5.4 Rozvoj neurologie	82
5.4.1 Frenologie	83
5.4.2 Lokalizace řečových center	84
5.5 Psychofyzika	84
5.5.1 Ernst Heinrich Weber (1795–1878)	84
5.5.2 Gustav Theodor Fechner (1801–1887)	85
5.5.3 Stanley Smith Stevens (1906–1973)	87
6. ZAKLADATELÉ SAMOSTATNÉ PSYCHOLOGIE	89
6.1 Wilhelm Maximilian Wundt (1832–1920)	89
6.2 Francis Galton (1822–1911)	92
6.3 Hermann Ebbinghaus (1850–1909)	94
6.4 William James (1842–1910)	96
7. HISTORICKÉ PSYCHOLOGICKÉ ŠKOLY	101
7.1 Empirické a experimentální psychologické školy	101
7.1.1 Strukturalismus	101
7.1.2 Funkcionalismus	102
7.1.2.1 Vznik aplikované psychologie	105
7.1.3 Francouzská psychologie	108
7.1.4 Würzburgská škola	113
7.2 Psychologické školy ovlivněné filozofií	115
7.2.1 Duchovědná psychologie	116
7.2.2 Psychologie aktu	118
7.2.3 Vznik fenomenologie	120
7.2.3.1 Carl Stumpf (1848–1936)	120
7.2.3.2 Edmund Husserl (1859–1938)	121
7.2.4 Filozofie života	123
7.2.5 William McDougall (1871–1938)	125

Díl C

HLAVNÍ SMĚRY PSYCHOLOGIE 20. STOLETÍ

ÚVOD K DÍLU C	130
8. GESTALTISMUS – TVAROVÁ PSYCHOLOGIE	131
8.1 Vznik gestaltismu	131
8.2 Lipská celostní škola	132
8.3 Berlínská škola	133
8.3.1 Max Wertheimer (1880–1943)	133
8.3.2 Wolfgang Köhler (1887–1967)	137
8.3.3 Kurt Koffka (1886–1941)	138
8.3.4 Karl Duncker (1903–1940)	140
8.3.5 Kurt Lewin (1890–1947)	141
8.4 Neogestaltismus	144
8.4.1 Kurt Goldstein (1878–1965)	144
8.4.2 Leon Festinger (1919–1989)	147
8.5 Závěr	147
9. BEHAVIORISMUS	149
9.1 Předchůdci behaviorismu	149
9.1.1 Ruská reflexní škola	149
9.1.2 Edward Lee Thorndike (1874–1949)	153
9.2 Raný behaviorismus J. B. Watsona	155
9.3 Neobehaviorismus	159
9.3.1 Edward Chace Tolman (1886–1959)	160
9.3.2 Clark Leonard Hull (1884–1952)	162
9.3.3 Burrhus Frederic Skinner (1904–1990)	165
9.4 Hodnocení behaviorismu	167
10. PSYCHODYNAMICKÁ PSYCHOLOGIE	169
10.1 Psychoanalýza	169
10.1.1 Sigmund Freud (1856–1939)	169
10.1.2 Ego-psychologie	175
10.1.3 Britská škola objektivních vztahů	177
10.1.4 Americká škola objektivních vztahů	182
10.1.5 Psychologie self Heinze Kohuta (1913–1981)	186
10.2 Slavní odpadlíci	189
10.2.1 Alfred Adler (1870–1937)	190
10.2.2 Carl Gustav Jung (1875–1961)	191
10.2.3 Otto Rank (1884–1939)	195
10.2.4 Wilhelm Reich (1897–1957)	197
10.3 Kulturní psychoanalýza	200
10.3.1 Karen Horneyová (1885–1952)	200
10.3.2 Erich Pinchas Fromm (1900–1980)	201
10.3.3 Harry Stack Sullivan (1892–1949)	203

11. EXISTENCIÁLNÍ A HUMANISTICKÁ PSYCHOLOGIE	207
11.1 Evropská existenciální psychologie a její filozofická východiska	208
11.1.1 Søren Aabye Kierkegaard (1813–1855)	208
11.1.2 Martin Heidegger (1889–1976)	209
11.1.3 Daseinsanalýza	211
11.1.4 Logoterapie Viktora E. Frankla (1905–1997)	214
11.1.5 Ronald David Laing (1927–1989)	216
11.2 Humanistická psychologie	218
11.2.1 Abraham Harold Maslow (1908–1970)	219
11.2.2 Rollo R. May (1909–1994)	220
11.2.3 Carl Ransom Rogers (1902–1987)	223
12. KOGNITIVNÍ PSYCHOLOGIE	227
12.1 Kuhnovo pojetí vědeckých revolucí	227
12.2 Zakladatelé kognitivní psychologie	228
12.2.1 George Armitage Miller (1920)	228
12.2.2 Jerome Seymour Bruner (1915)	230
12.2.3 Ulric Neisser (1928)	232
12.3 Umělá inteligence	233
12.3.1 Alan Mathison Turing (1912–1954)	233
12.3.2 Herbert A. Simon a Allen Newell	234
12.4 Výzkum imaginace	236
12.5 Teorie modulů Jerryho A. Fodora	238
12.6 Konekcionismus	240
12.7 Závěr	241
13. TRANSPERSONÁLNÍ PSYCHOLOGIE	243
13.1 Vznik transpersonální psychologie	243
13.2 Předchůdci transpersonální psychologie	244
13.3 Psychedelické hnutí	246
13.3.1 Druhy psychedelické zkušenosti	247
13.4 Předmět studia transpersonální psychologie	249
13.5 Některé přírodovědné teorie rozšířeného vědomí	250
13.6 Významní transpersonální psychologové	252
13.7 Závěr	255

DÍL D

ÚVOD DO POSTMODERNÍ PSYCHOLOGIE

14. POČÁTKY POSTMODERNÍ PSYCHOLOGIE	259
14.1 Předchůdci postmoderní psychologie	261
14.2 Někteří tvůrci postmoderního stanoviska	262
14.2.1 Gregory Bateson (1904–1980)	263
14.2.2 Humberto Maturana a Francisco Varela	266
14.2.3 Michel Foucault (1926–1984)	270
14.2.4 Jacques Derrida (1930–2004)	273
14.2.5 Kenneth J. Gergen (1934)	275

15. NĚKTERÉ SMĚRY POSTMODERNÍ PSYCHOLOGIE	279
15.1 Sociální konstrukcionismus	279
15.1.1 Psychoterapie jako sociální konstrukce	281
15.1.2 Hodnocení psychologického sociálního konstrukcionismu	283
15.2 Diskurzivní analýza	284
15.2.1 Foucaultovská diskurzivní analýza	284
15.2.2 Diskurzivní psychologie Pottera a Edwardse	286
15.3 Kritika hlavního proudu psychologie	288
15.3.1 Kritika klinické psychologie	290
15.3.2 Kritika vývojové psychologie	292
15.3.3 Feministická psychologie	292
15.4 Narativní psychologie	296
15.4.1 Vznik narativní psychologie	296
15.4.2 Soudobá narativní psychologie	298
LITERATURA	301
REJSTŘÍK JMENNÝ	319
REJSTŘÍK VĚCNÝ	323

Motto

*Šílený tanec žen a osudů a myšlenek a vášní.
A z těch si nové kouzlo dobudu a prudší rytmy básní.*

Karel Toman

PŘEDMLUVA

Obor psychologie lze považovat za výsledek odvážné lidské snahy o převedení subjektivní a proměnlivé psychické zkušenosti do podoby objektivních a stálých vědeckých teorií. Je možné, že se jedná o pokus stejně beznadějný a marný, jakým je v oblasti techniky úsilí o sestrojení *perpetuum mobile*. Lze konstatovat, že žádnou z vlivných psychologických teorií nelze považovat za konečné, úplné a pravdivé vysvětlení lidského chování a prožívání. Psychologové získávají své poznatky v prudce se měnícím a vyvíjejícím se světě. Údaje, které nashromáždili před čtyřiceti či padesáti lety o lidské sexualitě, motivaci nebo o rozdílech mezi muži a ženami, dnes už prostě neplatí. Zveřejněním svých teorií také mohou způsobit, že dojde ke změně lidského chování a prožívání. Předmět vědeckého zkoumání, kterým je v psychologii především lidská mysl, na nové poznatky citlivě reaguje. Ani psychologové samozřejmě nejsou žádní dokonale objektivní a neutrální pozorovatelé. V soudobé psychologii je na ně kladen náročný (nejspíš nesplnitelný) požadavek, aby při výzkumech, vytváření teorií i při psychoterapii brali v úvahu svou vlastní mentální odezvu.

Zhruba od 70. let minulého století probíhá v západním světě kritická reflexe oboru psychologie, která upozornila nejen na proměnlivost psychologického vědění, ale také na jeho závislost na dobovém kulturním kontextu. Začalo být zřejmé, že je velmi obtížné, ne-li nemožné, odhalit univerzální principy lidského chování a prožívání. Ve skutečnosti je psychologie do značné míry západní věda, které reflektuje hodnoty severoamerické a evropské kultury, a to především z mužského pohledu. Psychologii tak lze – podobně jako literaturu nebo film – považovat za novodobou mytologii, která se střizlivým, méně obrazným jazykem než umění pokouší zachytit zkušenost člověka v kontextu jeho doby a dát jí obecnější význam.

Studenti se mě někdy ptají, jaký má smysl studovat dějiny psychologie. Tato otázka je zcela na místě. Vždyť přírodovědci nebo programátoři by studium zastaralých teorií nebo programovacích jazyků oprávněně považovali za ztrátu času. Domnívám se, že v oblasti věd o člověku je situace odlišná. Chtějí-li si psychologové uvědomit dobovou a kulturní podmíněnost svého vědění, skýtá jim k tomu historie psychologie jedinečnou příležitost. A nejen to. Mnohé vlivné psychologické teorie zřetelně souvisí s životními osudy, problémy a potížemi svých tvůrců, takže umožňují studovat vzájemné vztahy mezi osobností a jejím dílem.

Ve 20. století se ve filozofii a lingvistice objevila myšlenka „smrti autora“, kterou nadhodil Martin Heidegger, a dále rozvíjeli především francouzští myslitelé Roland Barthes, Michel Foucault a jiní. Podle jejich mínění by měl autor ustoupit do pozadí, mělo by se na něj zapomenout. Důležitý je pouze dobově podmíněný text, který – jako by náhodou – vyslovil či napsal nějaký člověk. Já si však nepřěji, aby autoři „umírali“,

nechci, aby se na ně zapomínalo. Naopak, případně mi nadmíru zajímavé sledovat, jak zástup rozervanců stojících u zrodu novodobé filozofie a psychologie přetvořil svou duševní trýzeň ve vlivné teorie o podstatě lidského bytí. I mezi tvůrci novodobých věd o člověku se ovšem najdou lidé poměrně klidní a vyrovnaní, kteří však – z nejasných důvodů – většinou vytvářejí poměrně nudné kognitivní teorie. Dále mě zaujalo, že se v historii psychologie (respektive filozofie) poměrně často objevuje postava duchovního otce a jeho syna, který je skoro stejně dobrý, někdy i lepší než jeho mistr. Příkladem jsou dvojice Sokrates a Platon, Platon a Aristoteles, Descartes a Spinoza, Freud a Jung, Husserl a Heidegger, Miller a Neisser, Maturana a Varela a řada dalších.

Při psaní této knihy jsem si především kladla za cíl co nejvíce využívat primární prameny a snažit se co nejpřesněji zaznamenat, co ten který autor skutečně řekl. Domnívám se, že obsah řady učebnic dějin psychologie je výrazně poznamenán sekundárními, terciálními i „vyššími“ interpretacemi. Také snaha zmínit se o co největším počtu psychologů vede někdy k tak stručné prezentaci jejich myšlenek, že se jejich původní význam úplně vytrácí. Důsledná práce s primárními prameny tudíž není tak skromný cíl, jak by se na první pohled zdálo. Při jeho realizaci mi velice pomohl internet, kde lze vyhledat řadu dříve nedostupných textů. Vzhledem k četnosti a pestrosti psychologických teorií lze zachytit určitou vývojovou kontinuitu jedině za cenu, že z nich vybereme jen to nejpodstatnější. Přitom se stěží lze vyhnout dosavadnímu třídění psychologického vědění do určitých směrů a škol. Při výběru poznatků hrají významnou roli také osobní preference autora a jeho dosavadní vzdělání – v mém případě zejména v oblasti psychoanalýzy a jiných psychodynamických škol.

Kniha se skládá ze čtyř částí. První z nich je zaměřena na vývoj psychologických idejí v rámci novodobé evropské filozofie. Ve druhé části se zabývám podmínkami vzniku psychologie v oblasti přírodních i společenských věd, jejími nejvýznamnějšími zakladateli a čtenými, především evropskými historickými psychologickými školami z přelomu 19. a 20. století. Ve třetí kapitole jsem se pokusila prezentovat hlavní směry psychologie 20. století, které odlišně definují předmět studia psychologie, zaměřují se na rozdílná témata a používají svébytné výzkumné metody. V jejich vývoji sehrála významnou roli 1. světová válka i nástup německého nacismu v roce 1933, který evropskou psychologickou elitu buď zdecimoval, nebo přiměl k emigraci do USA. Evropská psychologie tím ztratila své dosavadní vlivné postavení a centrem vývoje západní psychologie se na dlouho dobu staly Spojené státy americké. K napsání poslední části, v níž se stručně zabývám postmoderní psychologií, mě podnítila profesorka Viera Bačová svým skriptem „Súčasný smery v psychologii“ z roku 2000, v němž v našem kulturním okruhu jako první zmapovala oblast, v níž pro většinu českých psychologů stále ještě platí *hic sunt leones*. Inspirativní byla zejména její úvodní poznámka, že učebnice o směrech psychologického myšlení nejčastěji končí kapitolou o humanistické, případně kognitivní psychologii.

Při své snaze zorientovat se v postmoderní psychologii jsem zjistila, že se jedná o ohromný a velice vlivný proud psychologického myšlení, který se v západním světě prudce vyvíjí už od 60.–70. let minulého století. Je vlastně záhadou, proč čeští psy-

chologové tak dokonale zaspali a obvyklé dvacetileté zpoždění za vývojem světové psychologie tentokrát zvýšili na čtyřicet let. Čeští filozofové, lingvisté, antropologové i sociologové přitom mají „postmodernu“ přehledně a úhledně začleněnou do základních oborových učebnic.

Pevně doufám, že si tato kniha najde své čtenáře, a to nejen mezi studenty psychologie, ale také mezi zájemci o tento obor z řad širší veřejnosti. Její psaní mě na dva roky úplně pohltilo, fascinovalo, někdy i stravovalo. Snad se alespoň část tohoto zaujetí přenese na lidi, kteří poprvé otevřou její stránky.

Olomouc, červen 2006

Alena Plháková

DÍL A

VÝVOJ PSYCHOLOGIE V RÁMCI
NOVODOBÉ EVROPSKÉ FILOZOFIE

1. RACIONALISMUS

V 17. a 18. století bylo filozofické myšlení stále výrazněji ovlivňováno prudce se rozvíjejícími přírodními vědami. Prototypem velkého přírodovědce této epochy byl italský astronom, fyzik a matematik Galileo Galilei (1564–1642), který ve svém „Prubíři“ v roce 1623 napsal, že „filozofie... je psána jazykem matematiky a její litery jsou trojúhelníky, kruhy a další geometrické obrazce“ (in Hall, 1997, s. 223). Mnozí významní filozofové byli matematiky a snažili se přivést filozofické, respektive psychologické myšlení na úroveň velkých přírodních věd. Tito filozofové, k nimž patřil především Descartes, Spinoza a Leibniz, pokládali za hlavní lidskou poznávací schopnost rozum (lat. *ratio*), který je do značné míry nezávislý na smyslové zkušenosti a dovede vyvozovat nové ideje. Tito myslitelé založili filozofickou tradici racionalismu, což byl vedle empirismu druhý významný gnozeologický¹ směr této epochy.

1.1 RENÉ DESCARTES (1596–1650)

Nejvýznamnějším představitelem racionalismu byl francouzský filozof a matematik René Descartes, jehož myšlenkový vliv, zejména dualismus duše a těla, sahá až do současnosti.

Descartes, který pocházel ze zámožné šlechtické rodiny (jeho otec byl úspěšný advokát), vedl osamělý život učenice a dobrodruha. V letech 1604–1612 navštěvoval jezuitskou školu La Flèche a s výjimkou matematiky byl průběhem výuky, ve které se tradovaly zastaralé poznatky, spíše zklamán. Snad proto se jeho prvotní zájmy obrátily k matematice (Clarke, 1997, s. 240).

V Descartově životě se střídají období, kdy žil v naprostém ústraní a soustředění, s obdobími života velmi nestálého. V roce 1617 vstoupil dobrovolně do armády a sloužil v holandském, bavorském a uherském vojsku, což je u tak přemýšlivého člověka poněkud překvapivý počín. Historici psychologie většinou soudí, že chtěl cestovat a důkladně poznat tehdejší svět. Na podzim roku 1619 se mu zdálo (po večerním osamělém přemýšlení o matematických a vědeckých idejích) několik snů, které ho podnítily k tomu, aby zasvětil život filozofii a hledání pravdy. V roce 1621 Descartes, který se pravděpodobně zúčastnil také bitvy na Bílé Hoře, z armády odešel.

Je známo, že filozof miloval tanec a byl vášnivý hráč, a to vzhledem ke svému matematickému nadání poměrně úspěšný. Rád také šermoval a nevyhýbal se milostným dobrodružstvím. Vcelku se však jeví jako člověk uzavřené povahy, který skrýval před

¹ Gnozeologie je filozofická nauka o původu a hranicích poznání – též epistemologie, noetika (Petráčková, Kraus a kol., 2001, s. 268).

světem své soukromí i nejdůležitější myšlenky a důvěřoval především svému vlastnímu úsudku. Nejplodnějším obdobím Descartova života byl dvacetiletý pobyt v Holandsku (od roku 1629), kde pobýval raději než v rodné Francii, a to pravděpodobně kvůli vnější i vnitřní nezávislosti. V roce 1649 odjel Descartes na pozvání královny Kristiny do Švédska, kde však brzy podlehl vlivům nezvyklého klimatu. Královna Descarta nutila, aby ji vyučoval od pěti hodin ráno ve špatně vytopené knihovně. Po čtyřech měsících se francouzský učenec nachladil a zemřel na zápal plic (Schultz, Schultz, 1992, s. 31–32; Störig, 1995, s. 228).

Obr. 1 René Descartes

Descartes vyšel z kritiky dosavadního vědění a způsobu myšlení. Tyto kritické názory uvádí především v díle „Rozprava o metodě“ (poprvé vyšlo v roce 1637). Descartes si zde klade za cíl vytvořit filozofii, která by byla založena na nesporných rozumových axiomech. Smyslové poznání považuje za nepřesné a teoreticky připouští, že člověka může klamat i jeho rozum. Nelze tedy plně věřit ani zdánlivě zcela spolehlivým matematickým poučkám. Descartes doporučuje systematicky pochybovat o všech dosavadních míněních (*metodická skepse*) s cílem najít nějakou neotřesitelnou jistotu. Odtud zbývá jen krok k jeho proslavené větě „Myslím, tedy jsem“ (lat. *Cogito, ergo sum*). Descartovo „cogito“ znamená nejen myšlení, ale také tvrzení, popírání, chťení, odmítání, cítění a představování (Descartes, 1992).

Descartes pokládá za plnohodnotné pouze poznání, které může myslící rozvažování vyjádřit ve zcela průzračných, rozumových, především matematických pojmech. V díle „Pravidla pro vedení rozumu“ (napsáno pravděpodobně kolem roku 1630) čteme:

„...k poznání věcí dospíváme dvojí cestou: pomocí zkušenosti a dedukce. K tomu ještě musíme vzít v úvahu, že poznání věcí ze zkušenosti bývá často klamné, avšak dedukci, neboli čisté vyvozování jedné věci z druhé, můžeme sice pominout, pokud se nám nezdá, ale nikdy nemůže být vedena nesprávně intelektem aspoň trochu rozumným. ... Veškerý omyl totiž, který se může lidem přihodit (říkám lidem, nikoli zvířatům), nepochází z chybného vyvozování, nýbrž pouze z toho, že za předpoklad přijímají některé nedostatečně pochopené zkušenosti, nebo že vyslovují soudy chvatně a bez podkladu. Z toho jasně vyplývá, proč aritmetika a geometrie vyniká nad ostatní nauky jako mnohem jistější: je tomu tak proto, že jedině tyto nauky se zabývají předmětem natolik čistým a jednoduchým, že nepředpokládají absolutně nic, co by zkušenost ukázala jako nejisté, nýbrž cele spočívají na rozumově vyvoditelných konsekvencích“ (Descartes, 2000, s. 17).

Důležitou součástí Descartovy gnozeologie je rozlišování mezi vrozenými a odvozenými idejemi. **Odvozené ideje** vznikají v duši na základě přímého působení vnějších podnětů, jakými jsou zvuk zvonu nebo pohled na strom; jsou tedy produktem našich smyslových zkušeností. **Vrozené ideje** naproti tomu existují v duši či vědomí nezávisle na působení vnějších podnětů, i když se některé z nich mohou oživit za příhodných vnějších okolností. Descartes k nim řadí především ideu já, Boha, geometrické axiomy, ideje dokonalosti a nekonečna (Schultz, Schulz, 1992, s. 36).

Jako filozof byl Descartes striktním **dualistou**. Rozlišil dvě rozdílné substance, a to **ducha** (lat. *res cogitans*), jehož základní vlastností je *myšlení*, a **hmotu** (lat. *res extensa*), jejímž atributem je *rozprostraněnost (rozlehlost)*. Lidskou duši považuje Descartes za nehmotnou a nesmrtelnou substanci, která se projevuje především ve vědomí subjektu jako „myslící substance“. Tělo je naproti tomu součástí hmotné substance; vyznačuje se tudíž rozprostraněností a funguje na základě mechanických principů.

S Descartovými názory na činnost lidského těla, které byly pochopitelně ovlivněny dobovými poznatky, se lze seznámit v díle „Vášně duše“ (1659/2002). Descartes dobře znal dílo anglického lékaře Williama Harveye, který v roce 1628 popsal krevní oběh včetně funkcí srdce, často přirovnávaných k pumpě či zdymadlu. Descartes předpokládal, že nositelem „životní energie“ neboli „hybných duchů“ je pročištěná krev, která putuje do mozku, odkud proudí do celého těla dutými nervy. Svaly se tudíž dávají do pohybu na základě impulsů, které do nich přicházejí z mozku eferentními nervy. Descartes popsal bezděčnou pohybovou tělesnou reakci na určitý podnět, takže je pokládán za *předchůdce teorie reflexů*. V knize „Vášně duše“ uvádí tento příklad:

„Jestliže nám někdo prudce přistrčí ruku před oči, jako by nás chtěl uhodit, ačkoli víme, že je naším přítelem, že si jen tak hraje a že si dá dobrý pozor, aby nám neublížil, přesto se jen stěží ubráníme tomu, abychom je nezavřeli; což dokazuje, že se nezavírají prostřednictvím naší duše, neboť to je proti naší vůli, která je její jedinou či přinejmenším hlavní činností; ale že je to jen důsledkem sestavení našeho těla, že takovýto pohyb směrem k očím vyvolává následný pohyb v našem mozku, jenž vede hybné duchy do svalů, které sklápějí víčka“ (Descartes, 2002, s. 41).

Pohyby zvířat mají podle Descarta vždy charakter takovýchto bezděčných reakcí na vnější či vnitřní podněty. Zvířata jsou pouhé stroje, takže patří – stejně jako lidské tělo – ke hmotné substanci.

Descartova dualistická teorie přinesla krajně obtížný problém vzájemného **vztahu duše a těla**, respektive mysli a těla (*mind-body problem*), který je i v soudobé psychologii a filozofii nesmírně aktuální. Jak může nehmotná duše, která nemá žádný objem a nezabírá žádný prostor, působit na hmotné tělo? Descartes nakonec dospěl k závěru, že se duše a tělo vzájemně ovlivňují. Myšlení a vůle řídí proud životní energie, která vyvolává hnutí ovládaná vůlí. Tělesné zážitky zase plodí v duši vášně – afekty (Hunt, 2000, s. 72). Za orgán, který zprostředkovává vzájemné kontakty duše a těla, považoval Descartes epifýzu (šišinku), a to proto, že je to nepárový orgán nacházející se hluboko v mozku:

„Ona malá šišinka, která je hlavním sídlem duše, je tak zavěšena mezi dutinami, jež obsahují duchy, že jimi na jedné straně může být pohnuta tolika různými způsoby, kolik je smyslových rozdílností v předmětech, že však může být na druhé straně rozličně pohnuta také duší...“ (Descartes, 2002, s. 54–55).

V knize „Vášně duše“ se Descartes pokusil popsat lidské **afekty (vášně)** i možnosti jejich ovládnutí. Podle jeho názoru vzbuzují většinu afektů podněty přicházející z těla, ale některé z nich mohou být evokovány také duševními hnutími. Například kromě převážně „tělesného“ smutku, který vyvolává určité zlo či nedostatek, existuje také smutek duchovní, způsobený úvahami o zlu (s. 93). Descartes předpokládá, že existuje **šest prvotních afektů**, kterými jsou údiv, láska, nenávist, touha, radost a smutek; všechny ostatní vznikají jejich kombinacemi. Podívejme se, jak definuje lásku a nenávist:

„Láska je takové duševní hnutí, vyvolané pohybem duchů, které podněcují duši k tomu, aby se ze své vůle spojila s předměty, jež se jí zdají příhodné. A nenávist je takové duševní hnutí, způsobené hybnými duchy, které podněcují duši k tomu, aby se chtěla oddělit od věcí, které se jí jeví jako škodlivé“ (Descartes, 2002, s. 83).

V díle „Vášně duše“ Descartes uvádí řadu pozoruhodných názorů na vznik **smíšených afektů**. Například naděje, což je smísení hnutí radosti a touhy, „spočívá v tom, že je duše náchylná snadno uvěřit, že skutečně nastane to, po čem touží“ (s. 147). „Závist je druh smutku smíšeného s nenávistí, který vzniká tím, že si všimneme, jak se něco dobrého přihodilo těm, kteří si to podle našeho mínění nezasluhují“ (s. 157). „Stud je druhem smutku, který se rovněž zakládá na sebelásce, ale který vzniká z mínění či obavy, že nás ostatní budou kárat“ (s. 171). Na konci knihy Descartes doporučuje, abychom se škodlivé silné afekty pokusili ovládat pomocí „důvtipu“ a vůle, tedy duševními prostředky. Považuje za dobré odložit rozhodnutí, k nimž nás podněcují afekty, a s pomocí vůle se zaměřovat k uvážení a následování důvodů, jež jsou v protikladu k těm, které představuje afekt (Descartes, 2002, s. 174–176).

Antonio Damasio (2000) ve své populární knize „Descartesův omyl“ polemizuje s výše uvedeným názorem Reného Descarta (a mnoha dalších filozofů), že silné city jsou škodlivé a že by měly být vždy podřízeny nadvládě rozumu. Damasio na řadě klinických případů dokazuje, že emoční impulzy jsou ve skutečnosti nezbytným předpokladem racionálního rozhodování i jednání.

Mnoho Descartových následovníků, kterým se obvykle říká **karteziáni** (latinský přepis jména Descartes je Cartesius), se pokoušelo vysvětlit, jak může duše coby nehmotná substance působit na tělo. Francouzský učenec **Arnold Geulincx** (1624–1669)

vyslovil doměnkou, že tělo a mysl jsou jako dva hodinové stroje, které Bůh natáhne a seřídí, aby fungovaly v naprostém souladu jednoho s druhým (Hunt, 2000, s. 74). Geulincx bývá spolu s **Nicolasem Malebranchem** (1638–1715) řazen mezi tzv. okazionalisty, kteří řeší vzájemný vztah mysli a těla předpokladem, že k jejich vzájemnému působení dochází jen příležitostně (okazionálně) zásluhou božího zásahu (Homola, 1990, s. 36).

Karteziáni však zdaleka nedosahovali velikosti svého mistra. Descartova filozofie se zásadně liší od ranějších dualistických filozofických i náboženských systémů tím, že duchovní substanci odvozuje od myslícího a pochybujícího vědomí. Duše či duch přestávají být námětem abstraktních metafyzických spekulací a stávají se předmětem soustředěné introspekce, tedy v podstatě psychologického zkoumání.

1.2 BARUCH (BENEDIKT) SPINOZA (1632–1677)

Spinoza se narodil v Amsterdamu v židovské rodině, která přišla do Holandska z Portugalska. Jeho jméno Baruch se podle tehdejšího zvyku latinizovalo na Benedictus. Obojí znamená totéž: Požehnaný. V atmosféře poměrně náboženské snášlivosti, která v té době v Holandsku vládla, byl Spinoza vzděláván v náboženských a filozofických tradicích judaismu. Již v útlém dětství byl veden ke znalosti hebrejštiny a Starého zákona, talmudu a kabaly. Plynne hovořil portugalsky, španělsky a hebrejsky, později také latinsky, což mu umožnilo prostudovat středověkou scholastiku a díla soudobých filozofů, především Bruna a Descarta. Díky svému vynikajícímu nadání byl Spinoza už v dětství určen pro dráhu rabína. Na prahu dospělosti se však dostal do ostrého sporu s židovskou obcí svého domovského města. Příčinou byly jeho kritické poznámky ke Starému zákonu, který se mu zdál být plný protikladů a nesrovnalostí, takže nemohl uznat, že je ve všech svých částech úplně pravdivý. Když selhaly pokusy židovské komunity přesvědčit mladého filozofa o jeho omylech, byl Spinoza ve věku 24 let (27. července 1656) slavnostně proklet a vyobcován ze synagogy (Weischedel, 1999, s. 111–112; Muller, 1997a, s. 265–266).

Ve velkém Spinozově prokletí se mimo jiné praví:

„Nechť jest proklet ve dne a proklet v noci; nechť jest proklet an uléhá a proklet an vstává; proklet an vychází a proklet an se vrací. Nechť mu Hospodin nikdy už neodpustí a nikdy ho už nevezme na milost; nechť hněv a nemilost Hospodinova stíhá nadále tohoto muže, obtíží jej všemi kletbami sepsanými v knize Zákonů a vymaže jméno jeho z tohoto světa; ... a tímto se všichni napomínají, aby s ním nikdo nehovořil slovem ani neobcovoval písmem, aby mu nikdo neprokázal služby, nikdo nepřebýval s ním pod jednou střechou, nikdo se k němu nepřiblížil na délku čtyř loktů a aby nikdo nečetl nic, co by jeho ústa diktovala nebo jeho ruka psala“ (in Vondráček a Holub, 1968, s. 283).

Spinoza pak prožil osamělý život na různých místech Holandska, naposledy v Haagu. Živil se broušením optických skel, všechny volné chvíle věnoval psaní filozofických spisů. Ačkoliv byl za svého života (a ještě nejméně sto let po své smrti) vystaven nenávisti židovské obce i mnoha svých křesťanských odpůrců, zdá se, že byl vnitřně velmi vyrovnaný a klidný. Spinoza zemřel na tuberkulózu ve 44 letech. Jeho filozofie byla (zřejmě z ideologických důvodů) dlouho prohlašována za bezcennou. Te-

prve koncem 18. století začalo přehodnocování Spinozova díla vyvolané zájmem německých spisovatelů – Goetha, Novalise a dalších (podrobněji viz Hemelík, 1996).

Za Spinozova života vyšla pouze tři jeho díla, přičemž největší zájem a současně odpor vzbudilo třetí z nich, kterým byl „Teologicko-politický traktát“ vydaný v roce 1670. Spinoza zde upozorňuje na to, že víra v Boha může být zneužita k úniku z tíživého osudu nebo k mocenským účelům. Starozákonní texty jsou podle jeho názoru přizpůsobeny lidovému rozumu a mnohdy podněcují spíše k poslušnosti než k pravdivému poznání. Dokonce i zdánlivě rozumová tvrzení o Božích vlastnostech, která Písmo obsahuje, jsou poskytována nikoli v zájmu rozumového poznání božské bytosti, nýbrž s tím cílem, aby lidé všeho druhu byli přivedeni k uznání nadřazenosti Boha, který je zde představován jako jediný, všudypřítomný, všemohoucí, spravedlivý a milosrdný. Přijetí těchto atributů vede k oddanosti (Muller, 1997a, s. 267).

Sotva „Teologicko-politický traktát“ vyšel, byl okamžitě zakázán, a to univerzitami, církevními i státními úřady. Holandský místodržící přísně zakázal tisk i rozšiřování této knihy. Případnému nakladateli hrozila pokuta 3000 guldenů a 8 let vězení (Weischedel, 1977, s. 114–115).

Spinozovo hlavní dílo „Etika“ bylo vydáno v roce 1677, krátce po filozofově smrti. Při četbě této knihy je zřejmé, že Spinoza byl poměrně výrazně ovlivněn myšlenkami Reného Descarta, jehož dualismus se pokusil překonat svým filozofickým **monismem**. Podle Spinozy jsou *duch a hmota dvě stránky téže podstaty (substance)*, která se někdy jeví jako duchovní, jindy jako hmotná. Spinozovou hlavní filozofickou tezí je „Bůh čili příroda“ (lat. *Deus sive natura*). Bůh, respektive příroda, je totožný s nekonečnou, všeobsahující substancí, která má dvě vlastnosti nebo aspoň tyto dvě její vlastnosti si uvědomujeme – myšlení a rozlehlost. Podle Spinozy lze také každou lidskou bytost pozorovat z těchto dvou hledisek. Mezi myslí a tělem neprobíhá žádná interakce, jsou to pouze dva různé projevy téže podstaty. Zvlášť patrné je to u afektů, tedy u psychických zážitků provázených výraznými fyziologickými změnami.

Ve III. části „Etiky“, tvrzení 2, Spinoza píše: „Tělo nemůže determinovat mysl k přemýšlení, ani mysl nemůže determinovat tělo k pohybu, ani ke klidu, ani k čemukoliv jinému“ (s. 102). A dále pokračuje: „Mysl a tělo jsou jedna a táž věc, kterou chápeme jednou ve smyslu atributu myšlení a podruhé ve smyslu atributu rozlehlosti. Tím je zaručeno, že uspořádání, tj. souvislost věcí, je stále stejná, ať chápeme přirozenost ve smyslu jednoho nebo druhého atributu“ (Spinoza, 2001, s. 103).

Z tohoto pojetí vzájemného vztahu těla a mysli vcelku logicky vyplývá **psychofyzický paralelismus**, respektive jeho zvláštní varianta, tzv. monistický paralelismus (Hunt, 2000, s. 76).

Z psychologického hlediska je zřejmě nejzajímavější III. část „Etiky“, která má název „O původu a přirozenosti afektů“. Spinoza zde rozlišil *tři základní afekty*, a to radost, smutek a touhu. Tyto afekty vyplývají ze **žádosti**, což je Spinozův termín k označení různých lidských motivů: „Názvem žádost rozumím libovolné lidské snahy, úsilí, pudy a chtění, které bývají podle různého uzpůsobení téhož člověka různé“ (s. 149). Lidská mysl si přitom tyto pohnutky nemusí uvědomovat. Součástí žádosti je vedle snahy o sebezachování také touha po zdokonalení sebe sama. Např. „radost je přechod člověka od menší dokonalosti k větší. Smutek je přechod člověka od větší dokonalosti k menší“ (Spinoza, 2001, s. 149).

Spinoza dále dokazuje, že všechny lidské afekty lze vyložit ze tří citů základních; různé afekty se liší především idejemi či předmětem, s nimiž se pojí. Např. „nějakou věc budeme milovat nebo nenávidět jen proto, že si představujeme, že je podobná předmětu, který obvykle vyvolává v naší mysli radost nebo smutek“ (s. 113). Spinoza se také pokusil objasnit příčinu citové ambivalence: „Jestliže si představujeme, že věc, která nás obvykle podněcuje k afektu smutku, obsahuje v sobě něco, co je podobné jiné věci, která nás obvykle podněcuje k stejně velkému afektu radosti, budeme tuto věc současně nenávidět i milovat“ (Spinoza, 2001, s. 114).

Podle Spinozy existuje tolik druhů radosti, smutku, lásky či nenávisti, kolik je druhů předmětů, které v nás tyto afekty vyvolávají. Silné afekty (vášně), jsou škodlivé. Spinoza k nim řadí požívačnost, opilství, smyslnost, lakotu a ctižádost. Podle jeho mínění nejsou ničím jiným než nezřízenou žádostí po hostinách, pití, sexuálním styku, bohatství a slávě. Člověk je však schopen tyto vášně mírnit, což potvrzuje existence střídmosti, střízlivosti a zdrženlivosti (Spinoza, 2001, s. 144–145).

Spinoza se v „Etice“ potýká s **problémem lidské svobodné volby**. Na jedné straně považuje člověka za součást Boha čili přírody, která v sobě nese pevný řád. Současně ovšem připouští, že člověk je schopen své vášně ovládat a žít pod vedením rozumu. Takový člověk je vnitřně svobodný. Na začátku IV. části „Etiky“ Spinoza napsal:

„Nesvobodou nazývám lidskou bezmocnost v mírnění a omezování afektů. Člověk vydaný naposas afektům není totiž svým pánem, ale vládne mu náhoda, jíž podléhá natolik, že je často nucen následovat to, co je pro něho horší, třebaže vidí to, co je pro něho lepší“ (Spinoza, 2001, s. 163).

1.3 GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ (1646–1716)

Leibnizův otec byl profesorem filozofie mravnosti na univerzitě v Lipsku a zaníceným luteránem. Leibniz projevoval už v dětství mimořádné nadání; například když ho nikdo nechtěl učit latinu, naučil se ji sám. Už v 15 letech začal v Lipsku studovat práva, v 17 letech byl bakalářem a ve 20 doktorem. Doktorát získal na univerzitě v Altdorfu, protože v Lipsku nebyl vzhledem ke svému mládí k promoci připuštěn. Vysokoškolskou dráhu, která mu byla ihned nabídnuta, odmítl a ani později na žádné z německých univerzit nevyučoval. Za pobytu v Altdorfu vzbudily Leibnizovy schopnosti pozornost arcibiskupského kurfiřta v Mohuči, který mladého vzdělance přijal do svých služeb jako knihovníka a politického poradce. Kurfiřt působil v mezinárodní politice a Leibniz byl vyslán na mise do hlavních evropských měst. V letech 1671–1676 působil jako diplomat v Paříži, což mu umožnilo seznámit se s díly velkých filozofů a přírodovědců své doby, především Descarta, Newtona a Spinozy, jehož „Etiku“ přečetl v rukopise. Během pobytu v Paříži objevil Leibniz přibližně ve stejnou dobu jako Newton diferenciální počet. Oba učenci pak spolu vedli velký spor o prvenství. Leibniz po celý život udržoval rozsáhlou korespondenci s významnými filozofy, literáty i vědci, a také s luteránskými, katolickými a kalvinistickými teology, přičemž usiloval o sjednocení křesťanských vyznání. Tyto snahy odpovídají Leibnizově celkové tendenci k pochopení Boha a světa jako harmonického celku (Störig, 1995, s. 241–243; Muller, 1997b, s. 288–299).

O Leibnizově osobním životě lze říci jen málo. Byl starý mládenec odkázaný na hospodskou stravu. Ačkoliv rád rozprávěl a korespondoval s vysoce postavenými dámmami, vždy se přísně držel filozofických či náboženských témat. Např. Leibnizův nejznámější spis „Teodicea“ vznikl na základě rozhovorů s pruskou královnou Sofií Charlottou. V posledních letech svého života byl Leibniz nemocen, trpěl dnou a na noze se mu – zřejmě z ustavičného sezení nad knihami – udělala otevřená rána. Aby zabránil bolestem a znecitlivěl nervy, dal si vyrobit svěrčky, které si našroubovával všude tam, kde cítil bolest. Zřejmě si tím tak poškodil nervy, že chodil pouze s velkými potížemi. Zemřel v naprosté osamělosti a byl pochován téměř bez povšimnutí (Weischedel, 1995, s. 122).

Ačkoliv můžeme Leibnize směle označit za muže ducha, jeho všestranné zájmy (matematika, filozofie, historie, právo, politické a ekumenické aktivity) mu často bránily v tom, aby dokončil započaté práce. Svůj filozofický systém nikdy nevyložil v úplné a ucelené podobě. K jeho nejvýznamnějším dílům patří „Teodicea“ (vydáno v roce 1710), „Principy přírody a milosti“ (1714/1982) a „Monadologie“ (1714/1982).

Leibniz byl velkým odpůrcem empirismu anglického filozofa Johna Locka. V díle „Nové úvahy o lidské soudnosti“ (vyšlo teprve v roce 1756) komentuje Lockův slavný výrok „nic není v rozumu, co nebylo dříve ve smyslech“ výstižným „až na intelekt sám“ (lat. *nisi intellectus ipse*). Leibniz se tedy vrací k učení o vrozených idejích; jeho koncepce bývá označována jako imanentismus (Nakonečný, 1995, s. 55–56).

Také Leibniz usiloval o překonání Descartova dualismu, i když k tomuto problému přistoupil jinak než Spinoza. Leibnizova filozofie je pozoruhodným pokusem o racionální zdůvodnění harmonického sepětí mezi Bohem a lidskou duší, respektive mezi Bohem a univerzem. Základním pojmem Leibnizovy filozofie je **monáda**, což je jednoduchá substance, která se vyznačuje určitými imanentními duševními schopnostmi. „Monády nemají žádná okna, jimiž by do nich mohlo něco vstupovat nebo vystupovat“, ale přesto podléhají změnám, „které se však dějí z vnitřního principu“ (Leibniz, 1982, s. 157).

Leibniz pokládá všechny monády za oduševnělé, třebaže v různém stupni. Nejnižší monády mají jen temné, nevědomé představy. Vyšší monády, k nimž patří duše živočichů, mají percepce, paměť a žádostivost. Lidská duše, což je poměrně dokonalá monáda, má vědomí sebe sama čili apercepce. Podle Leibnize „je třeba rozlišovat mezi percepcí neboli vnitřním stavem monády, představujícím okolní věci, a apercepce, která je sebevědomím neboli reflexivním poznáním tohoto vnitřního stavu“ (s. 147). I lidská duše se však někdy nachází ve stavu, který odpovídá nižší monádě:

„Sami v sobě zakoušíme totiž stavy, v nichž si na nic nevzpomínáme, a v nichž nemáme zřetelně rozlišenou percepci, například v případě mdloby nebo hlubokého bezesného spánku. V tomto stavu se duše nijak znatelně neodlišuje od jednoduché monády. Protože však tento stav netrvá a duše se z něho vytrhuje, je přece něčím více“ (Leibniz, 1982, s. 159).

Leibniz tedy odmítá ostrý předěl mezi lidmi a zvířaty, který ve svém díle nastolil Descartes, což zdůvodňuje mimo jiné těmito slovy:

„Lidé jednají jako živočichové, pokud se zřetelení jejich percepcí děje pouze prostřednictvím principu paměti, podobně jako empiričtí lékaři, kteří se řídí výhradně praxí, aniž mají teorii. Při třech čtvrtinách svých činů jsme čistými empiriky. Očekáváme-li například, že zítra bude den, jed-

náme při tomto předpokladu jako empirikové, neboť se opíráme o to, že tomu tak dosud vždy bylo. Jedině astronom tak usuzuje z rozumových důvodů. Poznání nutných a věčných pravd nás však odlišuje od pouhých živočichů a umožňuje nám, že máme *rozum* a vědy, povznášá nás k poznání nás samých a Boha. To je pak to, co se v nás nazývá rozumnou duší či *duchem*“ (Leibniz, 1982, s. 161).

Nejvyšší monáda – Bůh – si vše dokonale uvědomuje, je vševědoucí: „Jediný Bůh má zřetelné poznání všeho, protože je všeho zdrojem“ (Leibniz, 1982, s. 152).

Leibnizovy úvahy o různých stupních zřetelnosti duševních stavů, respektive různých stupních jasnosti vědomí, měly dalekosáhlý vliv na další vývoj psychologie. Řada německých filozofů začala v návaznosti na jeho dílo uvažovat o existenci *nevědomí*. Leibniz se také pokusil vyřešit **problém vzájemného vztahu mysli a těla**. Hledal odpověď na otázku, „jak to přijde, že činnost a trpnost jednoho je doprovázena činností nebo trpností či odpovídajícími fenomény druhého?“ (s. 90). Podle Leibnize se „duše řídí svými vlastními zákony a tělo rovněž svými, setkávají se však spolu díky *předzjednané harmonii* mezi všemi substancemi, protože všechny jsou reprezentacemi jednoho a téhož vesmíru“ (Leibniz, 1982, s. 170).

Leibniz tedy dále rozvíjí koncepci *psychofyzického paralelismu* (souběžnost psychických a tělesných procesů), z níž vycházel v druhé polovině 19. století ještě zakladatel psychologie Wilhelm Wundt. Skutečnost, že duše různých lidí mají podobné představy, vysvětluje Leibniz jejich sepětím s Bohem:

„Podle toho je jediné Bůh sám původní jednotkou neboli jednoduchou, prapůvodní substancí. Všechny stvořené neboli odvozené monády jsou jeho výtvoři a vznikají nepřetržitým vyzařováním božství od okamžiku do okamžiku, přičemž jsou ohraničeny pouze receptibilitou tvora, pro něhož je podstatné, že je omezen. V Bohu je *moc*, která je původem všeho, dále pak *poznání*, jež obsahuje zvláštní charakter idejí, a posléze *vůle*, jež tvoří změny a výtvoři podle principu nejlepšího. To pak odpovídá tomu, co ve stvořených monádách tvoří subjekt neboli základ, percipující a žádostivou schopnost. V Bohu jsou však tyto atributy přítomny v absolutní neomezenosti a dokonalosti, zatímco v monádách ... jsou jen napodobeniny podle míry jejich dokonalosti“ (Leibniz, 1982, s. 164).

Leibniz zde navazuje na starou ideu, že lidská duše je mikrokosmos, ve kterém se s větší či menší dokonalostí zrcadlí celý makrokosmos. Tato myšlenka se ostatně objevuje i v soudobé filozofii a psychologii, např. v holografickém pojetí vzájemného vztahu lidského mozku a světa (viz Příbram, 1999).

Leibnize asi nejvíce proslavil spis „Teodicea“, což je termín, kterým rozuměl obhajobu Boha tváří v tvář existenci zla ve světě. Ústředním tématem „Teodiceje“ je známé Leibnizovo tvrzení, že toto je nejlepší z možných světů:

„Z nejvyšší dokonalosti boží plyne, že při vytvoření vesmíru zvolil ten nejlepší možný plán, podle něhož je největší rozmanitost spojena s největším řádem... Protože v božím rozumu všechny možnosti usilují podle míry svých dokonalostí o svou existenci, musí být skutečný svět jako výsledek všech těchto nároků tím nejlepším světem, jaký je jen možný (Leibniz, 1982, s. 150–151).

Leibnizova argumentace v „Teodiceji“ je poměrně složitá. Podle jeho názoru existují tři druhy zla, metafyzické, fyzické a mravní. **Metafyzické zlo** spočívá v pouhé nedokonalosti, **fyzické zlo** v utrpení, **mravní zlo** v hříchu. Bůh jako první působící příčina všeho zla nechce, nýbrž pouze připouští. Zdrojem zla je samotná povaha konečných věcí. Podle Leibnize je stvořené bytostně omezeno právě svou konečností, z čehož plyne, že nebude vědět vše, že se může mýlit a dělat chyby. Jinak řečeno, Leibniz uznává

a konstatuje omezení Boha při stvoření světa. Z toho plyne otázka, zda je Bůh příčinou zla tím prostým faktem, že je stvořitelem. Podle Leibnize nikoliv, protože být je lepší než nebýt (Muller, 1997b, s. 292–293).

Přestože je Leibnizova filozofie poměrně obtížná a snad i podivná, přece určitě stojí za víc, než za pohrdavé hodnocení autora „Dějin psychologie“ Mortona Hunta, který Leibnizovu monadologii považuje za důkaz toho, „kam až může vynikající intelekt zbloudit, když se řídí špatným kompasem“ (Hunt, 2000, s. 94).

1.4 CHRISTIAN WOLFF (1679–1754)

Leibnizovy myšlenky by pravděpodobně neměly tak dalekosáhlý vliv na další vývoj filozofie, pokud by je jeho žák a následovník Christian Wolff neuspořádal v zpracovaný systém, který oslovil širokou veřejnost.

Wolff vyučoval nejprve v Halle, a když byl odtud přičiněním církevních kruhů vypuzen, přednášel s velkým úspěchem v Marburgu. Za jeho života ovládal „leibnizovsko-wolffovský“ systém německé univerzity až do doby, kdy vyšla hlavní díla Kantova. Wolff údajně pedanticky učil své čtenáře a posluchače, aby pečlivě promýšleli své předpoklady a postupovali logicky a metodicky. Kant ho proto nazval původcem „německé důkladnosti“. Sám Kant se opíral o Wolffovy klasifikace při výkladu psychických jevů, u Herbarta se zase setkáváme s Wolffovými výklady o jasnosti představ a pozornosti (Störig, 1995, s. 247, 274; Tardy, 1966, s. 65).

Wolff ve svých spisech filozoficky zpracoval všechny hlavní obory vědění, tedy i psychologii, kterou považoval za součást propedeutiky (přípravy) ke studiu filozofie. Termín psychologie se od té doby stal v Německu běžným. Wolff rozdělil psychologii na dva obory, a to na psychologii empirickou a racionální. V díle „Psychologia empirica“ (vyšlo v roce 1732) se zabýval zkoumáním duševního života metodou introspekce; zavedl zde také pojem psychometrie. Ve spise „Psychologia rationalis“ vydaném v roce 1734 uvádí především metafyzické spekulace o podstatě lidské duše (Homola, 1990, s. 43–44).

Podle Wolffa je základní duševní silou **síla představivosti** (lat. *vis repraesentativa*), která je zároveň stálou snahou po činnosti, po změně představ. Lze tudíž rozlišovat duševní mohutnost poznávací a snahovou, třetí je mohutnost citová. Wolff uvádí, že živá představa pohybu vede k jeho uskutečnění, což považuje za důkaz, že i snažení je projevem základní síly představovací. Wolff převzal od Leibnize předpoklad existence různých stupňů jasnosti duševních stavů. Např. nejméně jasné jsou počítky, nejzřetelnější jsou vjemy, které dokážeme slovně pojmenovat. Apercepci Wolff považuje (podobně jako Leibniz) za schopnost uvědomovat si své představy. Pro vybavování představ vyslovil tento zákon: minulý obsah se vybavuje celý, když přítomný obsahuje jeho část. Wolff patří k zakladatelům nauky o pozornosti, kterou chápe jako schopnost duše dát jedné části složeného vjemu větší jasnost než ostatním. Čím je pozornost větší, tím menší je její rozsah. Wolff dále rozdělil poznávací procesy na vyšší a nižší. Vyšší vždy vyžadují užívání slov či jiných znaků (Tardy, 1966, s. 64–65).

2. EMPIRISMUS A ASOCIANISMUS

Střízliví angličtí myslitelé odmítali Descartovo a Leibnizovo učení o vrozených idejích, respektive o vrozeném lidském intelektu (imanentismus, nativismus) a v oblasti lidského poznání připisovali rozhodující význam zkušenosti – empirii. Dalším významným tématem tohoto směru bylo hledání asociačních principů, které umožňují organizaci a utřídění vnitřní psychické zkušenosti, což vyústilo ve vznik převážně psychologické odnože empirismu – asocianismu. V obou těchto směrech byla základní metodou získávání nových poznatků introspekce.

2.1 EMPIRISMUS

Bezprostředním předchůdcem empirismu byl anglický učenec Francis Bacon. Jako zakladatel tohoto směru bývá zpravidla uváděn Thomas Hobbes, který je důstojným pokračovatelem Bacona i Descarta.

2.1.1 FRANCIS BACON (1561–1626)

Francis Bacon, nejvýznamnější představitel anglické renesance, patří mezi myslitele, kteří stojí na prahu moderní doby. Tento ctižádostivý muž se proslavil především svou snahou postavit vědu na solidní empirické základy. Bacon byl velkým odpůrcem spekulativních metafyzických systémů, především antických. Scholastické systémy poznatků tradované v tehdejší školské výuce považoval za tak nesmyslné, že požadoval, aby se vědecké poznání začalo budovat úplně znovu, na základě zkušenosti a vědeckých metod.

Bacon se narodil jako nejmladší ze šesti sourozenců v rodině nižšího šlechtice. Vyrůstal v poměrném blahobytu, a protože byl již v dětství považován za velmi nadaného, počítalo se s tím, že jednou nastoupí na nějaké významné místo ve státních službách. Studoval na univerzitě v Cambridgi práva a politické vědy a pravděpodobně už zde zaujal kritický postoj ke scholastickému způsobu výuky, která se zaměřovala na opakování pouček vyčtených z Aristotela. Bacon ukončil univerzitu v Cambridgi s výborným prospěchem a ve Francii začal získávat první diplomatické zkušenosti. Po otcově smrti v roce 1579 se však dostal do finančních potíží, takže byl nucen začít trpělivě budovat svou právní a politickou kariéru (Halada, 1996, s. 79–80).

Už v roce 1582 vstoupil Bacon do Dolní sněmovny Anglického parlamentu, kde během svého života zastupoval několik odlišných ústavních zařízení. Velice usiloval o přízeň královny Alžběty I., takže se sblížil s jejím favoritem hrabětem z Essexu. Roku 1600 vedl Essex neúspěšnou vojenskou výpravu do Irska, byl souzen pro porušení

subordinace a poté se pokusil o otevřenou vzpouru proti královně. Ačkoliv Alžběta I. hraběte z Essexu pravděpodobně milovala, rozhodla se s ním skoncovat. Role žalobce v procesu proti svému bývalému příteli a ochránci se ujal právě Bacon. Essex byl usvědčen ze zrady a roku 1601 popraven. Historikové vesměs hodnotí Baconovu roli v tomto procesu jako nedůstojnou, trapnou až podlou (Scott-Kakures, 1997, s. 212–213).

Po smrti královny Alžběty I. v roce 1603 nastoupil na anglický trůn Jakub I., za jehož vlády Bacon získal titul rytíře, stal se státním návládním, generálním prokurátorem a nakonec lordem kancléřem. Jako kancléř se oženil s mladou dívkou a vedl rozmařilý život (Halada, 1996, s. 81–82). V roce 1621 Baconův politický život náhle skončil poté, co byl obviněn a usvědčen z braní úplatků. Po krátkém uvěznění v londýnském Toweru se uchýlil na venkov, kde se zabýval psaním filozofických spisů. Konec Baconova života souvisí s jeho zvidavostí. V zimě roku 1626 si vyjel s Thomasem Hobbesem (svým přítelem a bývalým tajemníkem) na projížďku. Bacona napadlo, že by sním mohl konzervovat maso. Nechali si podříznout kuře a plnili je ledem. Bacon se přitom nachladil a za několik dní zemřel (Scott-Kakures, 1997, s. 213).

Bacon napsal asi třicet filozofických spisů, z nichž většinu nedokončil. Jedno z mála dokončených děl „Nové organon“ (1620/1990) však stačilo k tomu, aby ho natrvalo proslavilo. Už jeho název naznačuje, že Bacon chtěl vytvořit novou vědeckou metodu odlišnou od „Organon“² Aristotela. Bacon byl orientován na přírodní vědy, zdůrazňoval radost z pozorování a poznávání věcí. Uvažoval také o praktickém účelu poznání, kterým je podle něj pokrok, ovládnutí přírody člověkem; věda by měla vytvářet velkolepá díla ke zlepšení lidského života. Vědění tedy pro Bacona představuje určitou konkrétní praktickou moc. Zdrojem poznání by měla být především smyslová zkušenost (empirie), jejíž výsledky lze střízlivě zobecňovat na úroveň axiomů, tedy **induktivní metoda**. K ověření teorií nestačí pouze důkazy, které danou teorii potvrzují, nýbrž je třeba hledat data, jež ji vyvracejí, tzv. **protipříklady** (Scott-Kakures, 1997).

V díle „Nové organon“ Bacon kritizoval nevhodně používanou dedukci, což je způsob objevování nových poznatků, při němž se nejprve stanoví nejobecnější principy, o které se opírají tvrzení střední obecnosti a dokazují se podle nich. Tento způsob dokazování je podle Bacona „otcem omylů a pohromou pro všechny vědy“ (s. 107). Dále zde popsal některé typické klamné úsudky, omyly a předsudky lidského rozumu, tzv. **idoly**, které je třeba odstranit, protože se „objevují opět při obnově věd a ztěžují tu práci“ (Bacon, 1990, s. 86).

- **Idoly rodu** mají svůj základ v lidské přirozenosti. Podle Bacona je lidský rozum jako nerovné zrcadlo, které může vnímané jevy zkreslovat. Mezi idoly rodu patří sklon dávat přednost údajům, které jsou nápadné nebo snadno zapamatovatelné, dále tendence ulpívat na poznacích, které jsme již jednou uznali za pravdivé, a konečně sklon věnovat velkou pozornost dokladům, které potvrzují náš názor³, ale přehlížet to, co s našimi domněnkami nesouhlasí.

² Organon – řecky nástroj – je název jednoho z Aristotelových spisů.

³ Soudobá psychologie označuje tendenci lpět na dříve utvořených názorech jako „konfirmační zkreslení“.

- **Idoly jeskyně** mají svůj původ v individuálním založení, výchově, četbě, účtě k autoritám a v konkrétní situaci jednotlivého člověka. Lidský duch (tak jak je uspořádán v jednotlivých lidech) je velmi proměnlivý a náhodný (Bacon, 1990, s. 87).
- **Idoly tržiště** jsou předsudky pocházející ze společenských kontaktů. Zvláštní roli zde hraje řeč. Nesprávné užívání slov značně překáží rozumu a myšlení. Právě idoly tržiště považuje Bacon za nejškodlivější:

„Tyto idoly se vloudily do rozumu ze spojení slov a jmen s věcmi. Lidé totiž věří, že jejich rozum ovládá slova, ale stává se také to, že slova obrátí svou sílu proti němu. Právě to učinilo z filozofie a vědy disciplíny sofistické a neúčinné... Tím se stává, že veliké a proslulé dispute učenců končí často ve sporech o pouhá slova a jména. Bylo by však rozumnější (a v tom jsou bystřejší matematici) začít od nich a uvést do nich pořádek pomocí definic. Ani definice ale nemohou toto zlo odstranit u věcí přírodních a hmotných, protože samy definice se skládají ze slov a slova plodí slova. A tak je nutné vracet se k jednotlivým případům v jejich sledu a uspořádání...“ (Bacon, 1990, s. 95–96).

- **Idoly divadla** pocházejí z tradovaných a zakořeněných tezí starých filozofů. Lidé se domnívají, že tyto nauky postihují skutečnost. Ve skutečnosti se však spíše podobají starým divadelním hrám. Idoly divadla nejsou vrozené, ale byly vneseny do rozumu z různých teorií a chybných pravidel dokazování (Bacon, 1990, s. 88).

Bacon položil základy moderní vědecké metodiky. Tento ambiciózní, veskrze moderní muž přispěl ke vzniku západní technické civilizace se všemi jejími přednostmi i nedostatky.

2.1.2 THOMAS HOBBS (1588–1679)

Thomas Hobbes se narodil v rodině vikáře v době, kdy se Anglie nacházela ve značném politickém zmatku. Jeho matka ho porodila předčasně, neboť byla zděšena zprávami o postupu španělského vojska. Hobbes sám tuto skutečnost považoval za příčinu své bázlivosti. Jeho otec – vikář – byl opilec a měl dosti útočnou povahu. Poté, co se před svým kostelem dostal do pranice s jiným duchovním, utekl do Londýna a zmizel, zanechav rodinu jejímu osudu. Později si však Hobbes – urostlý, statný, temperamentní muž přátelské povahy – na nepřízeň osudu nemohl stěžovat. Na jeho vzdělání dohlížel bohatý strýc, který ho ve 14 letech poslal na Oxfordskou univerzitu. Později Hobbes sloužil řadu let jako učitel několika synů ze šlechtické rodiny Cavendishů, kde měl k dispozici skvělou knihovnu. Hobbes byl již jako student zklamán aristotelismem, ale plného přesvědčení o omylech Aristotelovy filozofie nabyt až při svých návštěvách kontinentu. V téže době se seznámil s převratnými objevy velkých vědeckých a filozofických duchů své epochy – Galilea, Bacona, Descarta a Harveye. Za Cromwellovy vlády žil Hobbes mezi royalistickými emigranty v Paříži a učil budoucího krále Karla II. Tyto kontakty mu později velice pomohly. V pokročilejším věku Hobbes skupina biskupů obvinila z ateismu, rouhání a znesvěcování a domáhala se, aby byl důstojný bělovlasý učenec upálen. Sněmovna lordů však žalobu, která odsuzovala Hobbesovo dílo „Leviathan“ pro jeho materialismus, zamítla. Hobbes se pak v plném zdraví dožil 92 let; označení „hobbista“ však dlouho bylo mezi věřícími a duchovenstvem nadávkou (Leister, 1997, s. 230–231; Hunt, 2000, s. 77–78).

Hobbes ve svých spisech vyjádřil velmi pesimistické, mizantropické názory na lidskou povahu. Podle jeho mínění jsou všichni lidé svou povahou nepřáteli svých bližních a mohou společně žít v míru pouze tehdy, když se podřídí autokratické vládě, která mezilidským konfliktům zabrání. V díle „O člověku“ (1658/1988) Hobbes napsal, že člověk se liší od zvířat jednak větší dravostí, jednak schopností užívat řeč:

„Člověk natolik svými meči a kopími předčí zbraně zvířat – rohy, zuby, ostny, natolik dravostí a zuřivostí převyšuje vlky, medvědy, hady (dravé jen za hladu a zuřivé jen při podráždění), a to hnán hladem jen předvídaným“ (Hobbes, 1988, s. 97).

Hobbes zdůrazňuje, že řeč člověku poskytuje četné výhody i nevýhody. K výhodám patří to, že se lidé mohou vzájemně učit a předávat si své vědění, mohou uzavírat společenské dohody, které jsou zárukou klidného soužití, pěstovat vědu a umění. Řeč jim však také umožňuje klamat sebe i druhé: Lidé někdy říkají, co si nemyslí, a věří, že to, co říkají, je pravdivé. Mohou tak klamat i sebe, zatímco zvíře samo sebe klamat nemůže. Člověk se tedy řečí nestává lepším, ale mocnějším (Hobbes, 1988, s. 97–98).

Nejvýznamnějším Hobbesovým spísem je „Leviathan“ (vyšlo v roce 1651), jehož první část obsahuje řadu pozoruhodných filozofických i psychologických úvah. Jako filozof byl Hobbes důsledný **materialista**. Předpokládal, že existuje pouze hmota a že není žádná čistě duchovní bytost, tedy ani Bůh. Počátky pohanských náboženství vidí v tom, že lidé nedovedli rozlišit sny a „jiné silné přeludy“ od vjemů (Hobbes, 1941, s. 66).

Hobbes se v „Leviathanovi“ zabýval také teorií poznání. Všechny psychické jevy pokládal za výsledek pohybu hmoty, které při dráždění lidských smyslů vyvolávají jemné pohyby nervů, jež prožíváme jako „zdání“ něčeho vnějšího. Ke **zdánlivým (sekundárním)** vlastnostem předmětů, které existují pouze díky pohybům v našich smyslech, patří barvy, zvuky a vůně. Ve druhé kapitole „Leviathana“ (O představitosti) Hobbes předložil ucelenou teorii imaginace. **Představu** zde definuje jako **ochabující vjem**: „I když se předmět odklidí nebo se zavrou oči, zachováváme si dále obraz viděné věci, třeba ovšem kalnější, než když jsme ji viděli přímo“ (s. 62). Čím delší doba uplyne od vidění nebo vůbec od vnímání, tím slabší je také představa, což je způsobeno tím, že se starší podráždění smyslů překrývá novějším. Hobbes dále definuje pojmy představa, vzpomínka a zkušenost: „Chceme-li si vybavit obraz dříve viděného předmětu, pak hovoříme o představách. Chceme-li však vyjádřit, že vjem je starý a minulý, říkáme mu vzpomínka. Představa je tedy totéž co vzpomínka, jenže má dvě různá jména podle různého hlediska. Velký počet vzpomínek nebo vzpomínky na mnoho věcí nazýváme zkušenost“ (Hobbes, 1941, s. 63).

Hobbes rozlišil **představy prosté** (pamětní) a **složené** (fantazijní). Prosté představy jsou vzpomínkou na věci, které jsme předtím vnímali, jakými jsou člověk nebo kůň. Složená představa vzniká, když z pohledu na muže a koně sestavíme ve své mysli představu kentaura. Hobbes popsal také tzv. **paobrazy** (sám tento pojem nepoužívá). Například: „Při ostrém pohledu do slunce zůstává podráždění před našima očima obraz slunce ještě dlouho potom“ (s. 64). Sny jsou podle Hobbese představy spících, které byly (stejně jako všechny ostatní představy) dříve buď zcela, nebo zčásti ve smyslech. Ve spánku jsou příčinou jejich vzniku pohyby vnitřností (Hobbes, 1941, s. 64–65).

Myšlení Hobbes považuje za *sousednost představ*, která má svůj původ v dřívější zkušenosti. Například „když někdo předvídá, co se asi stane s některým zločincem, vzpomíná vlastně na to, co viděl jindy následovat po podobném zločinu. Přitom se mu myšlenky řadí takto: zločin, strážník, vazba, soudce, šibenice“ (s. 71). Řazení myšlenek (představ) není tedy náhodné. Protože však při vnímání téže věci někdy následovalo „to, a jindy ono, nemáme jistotu, která představa bude následovat po první“. Řazení myšlenek může být buď neúmyslné a nestálé, jak je tomu při bezstarostném společenském rozhovoru, nebo ustálené. Hobbes tedy rozlišuje *volné a řízené asociace*. Ustálené řazení představ vzniká tehdy, je-li myšlení řízeno nějakým přáním nebo úmyslem: z touhy vznikají myšlenky na prostředky, které podle dřívějších zkušeností vedou k vytouženým výsledkům. Ale i v neúmyslném řazení myšlenek se dá někdy vystopovat cesta a závislost jedné myšlenky na druhé. Hobbes uvádí tento příklad:

„Vždyť co by se ve (společenském) hovoru o naší nynější občanské válce mohlo zdátí nevhodnější než taková náhodná otázka, jakou cenu má římský peníz? A přece byla aspoň mně souvislost dosti jasná, neboť myšlenka na válku uvedla myšlenku na vydání krále jeho nepřátelům, tato myšlenka připomněla myšlenku na vydání Krista a tato zase myšlenku na třicet stříbrných, odměnu za známou zradu. A z toho se snadno vynořila v zápětí ta zlomyslná otázka, a to vše v malé chvíli, neboť myšlenky letí rychle“ (Hobbes, 1941, s. 69).

Hobbesovo dílo znamenalo počátek britské empirické filozofie i asocianismu. Jeho spisy obsahují (byť v zárodečné podobě) řadu originálních myšlenek, které rozvinuli další významní britští myslitelé, především John Locke.

2.1.3 JOHN LOCKE (1632–1704)

Locke prožil svůj život v bouřlivé epoše anglické revoluce. Narodil se v přísně puritánské měšťanské rodině, která byla opozičně naladěna vůči králi. Pozdější výstřelky vítězných puritánů ho však zklamaly, takže se stal výmluvným zastáncem mocenské rovnováhy mezi králem a parlamentem. Locke studoval v Oxfordu filozofii, obdivoval Descartovy spisy, ale přitahovaly ho empirické vědy. Na univerzitě začal spolupracovat s významným fyzikem a chemikem Robertem Boylem (1627–1691) a proslulým lékařem Thomasem Sydenhamem (1624–1689), který byl nazýván „anglickým Hippokratem“. To Locka přivedlo ke studiu medicíny, po jejímž ukončení se v roce 1667 stal osobním lékařem, tajemníkem a vychovatelem syna lorda Ashleje, pozdějšího hraběte ze Shaftesbury. Lockův život byl výrazně ovlivněn proměnlivým politickým postavením jeho šlechtického přítele. V letech 1672 a 1679 Locke zastával důležité funkce ve státní správě, neboť tehdy se Shaftesbury – protivník režimu restaurace – stal lordem kancléřem. A právě tak byl Locke dvakrát, v souvislosti s pádem Shaftesburyho, vystaven pronásledování. V letech 1683–1689 se společně s ním uchýlil do emigrace v Amsterdamu. V roce 1689 se Locke vrátil do Anglie, kde mu Vilém Oranžský po svém nástupu na trůn nabídl úřad komisaře pro obchod a kolonie. V té době také zahájil nejpłodnější údobí svého filozofického bádání. Locke byl stejně jako většina významných filozofů 17. století svobodný. V mládí měl sice jakési milostné pletky, které ho však údajně téměř připravily o rozum, takže se později věnoval výhradně politice,

vědě a pedagogice. Byl to velmi společenský, spořádaný a ukázněný člověk, který měl mnoho dobrých přátel (Hunt, 2000, s. 80–81; Krejčí, 1992, s. 7–8).

Z psychologického hlediska je nejvýznamnějším dílem Johna Locka „Esej o lidském rozumu“ (1690/1984a), která i současného čtenáře zaujme živým a čtivým jazykem. V první části tohoto díla Locke polemizuje s Descartovou představou o existenci vrozených idejí. Podle Locka nelze existenci vrozených idejí nijak doložit, což je zjevné nejen v oblasti morálky, která je výsledkem výchovy, ale také v oblasti matematických idejí, které tolik obdivoval Descartes. Locke upozornil na to, že chápání matematických pravd je výsledkem složitého, mnohdy namáhavého cvičení:

„Dítě neví, že tři a čtyři se rovná sedmi, dokud neumí počítat do sedmi a nepřisvojí si jméno a ideu rovnosti; ale pak, na základě vysvětlení těchto výrazů, ihned souhlasí s oním výrokem nebo spíše vnímá jeho pravdivost“ (Locke, 1984a, s. 46).

Oproti Descartovu předpokladu o existenci vrozené ideje Boha staví Locke tvrzení, že ani „idea Boha není vrozená“ (s. 61), což zdůvodňuje mimo jiné tím, že díky mořeplavbě byly objeveny celé národy, u nichž nebylo ani potuchy po Bohu nebo po náboženství. Pak následuje úvaha, za kterou by se nemusel stydět žádný soudobý představitel sociálního konstrukcionismu:

„Ale i kdyby mělo veškeré lidstvo naprosto všude nějaké ponětí o Bohu (zatím to ovšem historie vyvrací), nevyplynulo by z toho, že je idea Boha vrozená... Lidé totiž tím, že jsou díky obecnému jazyku svých rodných zemí vybaveni slovy, stěžují se mohou vyhnout tomu, aby si neosvojili nějaký druh idejí oněch věcí, s jejichž jmény mají často příležitost je uvádět do kontaktu ti, s nimiž bývají ve styku...“ (Locke, 1984a, s. 62).

V dalších částech „Eseje o lidském rozumu“ Locke ovšem existenci Boha zdůvodňuje tím, že Bůh lidskou mysl vybavil vlastnostmi, jakými jsou smysly, vnímavost a inteligence, čímž člověku podal jasný důkaz o svém bytí (Locke, 1984a, s. 337).

Locke považuje za bránu duševního života smyslové vnímání. Termíny čítí a vnímání zcela přesně nerozlišuje a často zaměňuje. Lidská mysl je podle něj po narození „bílým papírem, bez jakýchkoliv tiskových typů, bez všech idejí“ (Locke, 1984a, s. 74).

Často se říká, že Locke hovoří o mysli novorozence jako o nepopsané desce (lat. *tabula rasa*). Tento termín ve skutečnosti vůbec nepoužívá. Hunt (2000, s. 82) uvádí, že se jedná o Akvinského překlad jednoho obratu v Aristotelovi.

Locke předpokládá, že lidé získávají ohromnou zásobu idejí (psychických obsahů, významů) na základě dvou druhů zkušenosti (empirie) – smyslového vnímání a reflexe.

- **Smyslové vnímání** (*sensation*) vede ke vzniku vjemů: „Lidské smysly tím, jak se zabývají jednotlivými objekty, dodávají do mysli jejich zřetelné vjemy“ (s. 75). Locke v návaznosti na Galilea, Hobbese, Descarta a další myslitele rozlišuje mezi primárními a sekundárními kvalitami vnímaných předmětů. **Primární vlastnosti** jsou od nich neoddělitelné a vnímáme je v podstatě takové, jaké jsou ve vnějším světě. K prvotním kvalitám objektů, které v lidské mysli evokují odpovídající ideje, patří tuhost, rozlehlost, tvar, pohyb, klid a počet. **Sekundární vlastnosti**

vznikají teprve v naší mysli na základě působení prvotních kvalit vnějších objektů. Patří k nim barvy, chuť, vůně, teplo, chlad a bolest (Locke, 1984a, s. 95–97).

- **Reflexe** (*reflection*). Druhým pramenem idejí je podle Locka reflexe neboli vnímání činnosti naší vlastní mysli. K duševním aktivitám, které „vybavují rozum dalším souborem idejí, k nimž by nemohl dospět na základě vnějších věcí“, patří vnímání, myšlení, pochybování, zdůvodňování, poznávání, chtění a další mentální děje, které si uvědomujeme a sami v sobě pozorujeme⁴ (Locke, 1984a, s. 75).

Locke dále rozlišil *jednoduché* a *složené* ideje. Zdrojem jednoduchých idejí, které mysl přijímá převážně pasivně, je smyslové vnímání i reflexe. Složené ideje pak vytváří psychika z jednoduchých idejí, a to třemi hlavními způsoby: pospojováním několika jednoduchých idejí v jednu složenou, nacházením vztahů mezi idejemi a konečně abstrakcí, která vede ke vzniku obecných idejí, jakými jsou krása či vděčnost. Locke upozorňuje na to, že člověk není schopen duševní obsahy tvořit nebo ničit. Lidská mysl však může mentální „materiál“ různými způsoby zpracovávat (Locke, 1984a, s. 115–116).

Je zřejmé, že se Lockův empirismus týká především zdrojů psychických obsahů. Ani zde však není zcela důsledný, vezmeme-li v úvahu pojem reflexe nebo schopnost lidské mysli vytvářet složené ideje. Locke je často považován za zakladatele britského asocianismu. Ve skutečnosti používá termín *asociace idejí* pouze ve 33. kapitole Druhé knihy „Eseje o lidském rozumu“, kterou do ní navíc zařadil teprve při jejím čtvrtém vydání. Asociace mezi idejemi zde považuje za výsledek mentálních návyků, které vedou k tomu, že určité psychické obsahy vstupují do vědomí vždy v doprovodu asociovaných idejí (Locke, 1984a, 236).

Locke věnuje velkou pozornost „jménům“, kterými označujeme ideje, jež jsou nositeli jejich významu. Zdůrazňuje, že nauka o poznání se musí zabývat působností slov a tím, jak nabývají význam, což se týká zejména obecných idejí. Slova a jejich nejisté nebo mylně pojaté významy mají velký podíl na klamných závěrech i na nepochopení, které provází lidské spory (s. 286–287). V závěru „Eseje“ Locke rozdělil vědy na tyto tři druhy:

- **Přírodní filozofie**, která zkoumá věci takové, jaké jsou „ve svém vlastním smyslu“. (Tato oblast poznání odpovídá předmětu studia soudobých přírodních věd.)
- **Praktické vědy**, k nimž patří především etika, která je vyhledáváním pravidel lidských činů, jež vedou k blaženosti, ke správnému a přiměřenému chování.
- **Nauka o znacích** neboli „sémeiótiké“⁵, což je uvažování o povaze znaků, které mysl uplatňuje, aby chápala věci nebo aby předávala své poznání druhým (Locke, 1984a, s. 388).

⁴ Ke gnozeologickému odkazu Johna Locka se hlásí soudobá kognitivní psychologie. Psychické obsahy, které vznikají na základě podnětů z vnějšího světa, jsou označovány jako mentální reprezentace prvního řádu, zatímco obsahy, které jsou výsledkem reflexe (introspekce) psychických operací, se obvykle nazývají mentální reprezentace druhého řádu (Sedláková, 2002, s. 221).

⁵ Doubravová (2002, s. 44) uvádí, že termín „sémeiótiké“ Locke převzal z teoretického spisu o hudbě z roku 1671.